

nesne ve olayların kaderini kaydeden bir vasıta olup kadere imanla da ilişkili bulunmaktadır. Her ne kadar bu anlayış ilk bakışta, insanın irade ve eylem hürriyetinden yoksun bulunup bütün fiillerini ilâhî bir icbar altında gerçekleştirdiği intibainı uyandırıyor da ilgili naslar bir bütünlük içinde mütalaa edildiği takdirde durumun böyle olmadığı görülür. Zira âyetlerin birinde ümmü'l-kitâbın Allah'ın nezdinde bulunduğu ve bu kitaptan dileğini silip dilediğini sabit bırakacağı belirtilmektedir (er-Ra'd 13/39). Bu konuda etkili olan şey kulun ilâhî emirler karşısında göstereceği irade ve takınacağı tavidir. Buna göre Elmalılı Muhammed Hamdi'nin de belirttiği gibi ilâhî kalemin işlevi tamamen bitmiş demek değildir. Olmuş bitmiş olan yazılmış ve sonuçlanmış, ancak olacaklarla ilgili olarak kalemin fonksiyonu devam etmektedir (*Hak Dini*, VIII, 5267; krş. Şevkânî, III, 88).

Bazı sûfîlerle İslâm filozoflarının ilâhî kalemin akl-ı evvel veya nûr-ı Muhammedî olduğuna ilişkin görüşlerini naslardan hareketle temellendirmek mümkün görünmemektedir. Kaderin yanı sıra ister insana ait olsun isterse mânevî bir kalem kastedilsin Kur'an'da kaleme yemin edilmesini, okumaya yazmaya, dolayısıyla bilgiye verilen önemi ifade eden ve ilme dikkat çeken unsurlardan biri olarak da kabul etmek mümkündür.

Kalem hakkında kelâm ve tefsir kitaplarında bilgi verilmiş, ayrıca müstakil bazı risâleler de telif edilmiştir. Azîz Nesefî'nin *Risâle-i Levh-i Maḥfûz* ve *Kitâb-i*

Hudâ ve Devât ve Kalem ile (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 4899) Muhammed b. İbrâhîm Atâî'nin *Risâle-i Levh u Kalem*'i (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3929) bunlar arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kîl" md.; Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), II, 1195-1197, 1340, 1416; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "ktb" md.; *Müsned*, I, 293, 307; II, 176, 197; V, 144, 193, 317; VI, 100-101; Buhârî, "Şalât", I, "Kader", 2; Müslim, "İmân", 263; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16, "Hudûd", 17; Tirmizî, "Tefsîrû'l-Kur'ân", 67; Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, XXIX, 11; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 161-164; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yyûn*, s. 481-482; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, XXX, 78; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, V, 173-174; a.mlf., *Buğyetü'l-mürtâd* (nşr. Mûsâ b. Süleymân ed-Düveyş), [baskı yeri yok] 1408/1988 (Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem), s. 282-285; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, Beyrut 1388/1969, IV, 400-401; Şerḥu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye, s. 232-236; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, VI, 151; Molla Hüseyin b. İskender, *Şerḥu Kitâbi'l-Vaşiyye*, Haydarâbâd 1321, s. 21; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, III, 88; Bâcûrî, *Şerḥu Cevhereti't-tevhîd* (nşr. Muhammed Edîb el-Kilânî), Dimaşk 1392/1972, s. 410; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5262-5267; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, VII, 471-473.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

KALEM

(القلم)

Bir yazı aleti olan kalem Yunanca'da "sulak yerde yetişen kamış, hasır otu, Hint kamışı" mânalarına gelen *kalamos* ile Latince *kalamustan* Arapça'ya ve ora-

dan Türkçe'ye geçmiştir. Pek çok anlamı yanında hat sanatında farklı yazıları da (aklâm-ı sitte) ifade etmektedir. Ayrıca Farsça'dan geçen *kilk* ve *hâme* kelimeleri de Türkçe'de kalem karşılığında kullanılmıştır.

Tarih öncesi çağlardan itibaren coğrafi bölgelere ve kullanılan yazı malzemesinin türüyle yapısına göre farklı biçimde kalemler geliştirilmiştir. Günümüze ulaşmış en eski yazı örneklerinden anlaşıldığına göre kil tablet, kurşun levha, bal mumu veya sert bir zemine kazılan yazılar için kemik, demir ve bronz gibi malzemelerden yapılmış, sivri uçlu tığ kalemler (Yun. graphis, Lat. stylus) kullanılmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi ile British Museum'da çeşitli devirlere ait değişik malzemeden yapılmış tığ kalem örnekleri sergilenmektedir. Milâttan önce III. binyıldan itibaren Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar yazı malzemesi olarak papirüs, parşömen veya beyazlatılmış tahta kullanmaya başladıklarında bunların üzerine mürekkeple ve ucu bıçakla sivriltilmiş, eğri kesilmiş kamış kalemle yazmışlardır. Romalılar'dan başlamak üzere diğer milletlerin de kamışla beraber metalden ve kuş tüyünden yapılmış kalemleri XIX. yüzyıla kadar kullandığı bilinmektedir. XII. yüzyıldan sonra Avrupa'da kâğıt sanayinin, ilim ve tekniğin gelişip yayılmasıyla beraber yazı alet ve malzemelerinde de büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Avrupa'da, 1840'lı yıllardan itibaren Osmanlı coğrafyasında demir uçlu yazı aletlerinin kullanımı yaygın hale gelmiştir. Ancak hattatlar yazının tabiatına, hareket ve cereyanına daha uygun olması sebebiyle kamış kalemi Avrupa yapımı metal uçlu yazı aletlerine tercih etmişler, bu kalemle yazma geleneğini günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Hat sanatında kullanılan en iyi cins kamış kalem (kalem-i ney), Hazar denizi sahilleri ile Dicle nehri kenarındaki Vâsıt (Kût) şehri çevresinde yetişen kamışlardan elde edilmiştir; bu sonuncusu kalem-i Vâsîti diye tanınır. Eskiçağ'larda Cnidus ile Asya'da Anaetic gölü çevresinde de iyi tür kamışın yetiştiği bilinir. Kalem için tabii sertlikte, daire çemberi 15-25 mm. ve boğum mesafesi en az 20-25 cm. tutan silindirik biçimindeki kamışlar makbul sayılır. Kamışın içi boydan boya nâl denilen liflerle dolu olduğundan ilk açışta bunlar çekilip çıkartılır. Sarımsı beyaz renkli ham kamışlar sazlıktan kesil-

Kalem çeşitleri :
Demir uçlu,
tahta,
kamış,
kargı,
cava kalemleri
(Muhittin Serin'den)

diği haliyle kalem olarak kullanılamayacağından belli bir sıcaklıkta kurumaları için at gübresi içinde bekletilerek sertleştirilir, cinsine göre değişik kahverengi tonlarına, hatta siyaha dönerler. Tabii sertliği dolayısıyla bu şekilde ıslah edilmesi icap etmeyen, üzeri kendiliğinden benekli, menevişli (kaplan postu) bir cins kamış kalem de vardır. Eskiden açılmamış kalem tek veya çift boğumlu olarak satılırdı. Çatlak kamış açılırken kırıldığından sağlamlığını tecrübe için 8-10 cm. yükseklikten sert bir yere bırakılırdı, çatlak ve zayıf ise zırtlı bir ses çıkararak düştüğü yerde kalır, sağlam ve iyi cins kamış ise dolgun ve tannan bir ses vererek sıçrar.

Kalem açılıp da kullanılmaya başlandıktan sonra ağzı zamanla bozulduğundan yeniden açılması icap eder. Ancak mus-haf gibi büyük kitapları yazarken kalemi yeniden açmak mahzurlu olur. Kalem tekrar açılırken ağzının genişliği mikronla ölçülecek kadar ilkinden farklı olsa bu, bilhassa nesih ve rikâ' gibi ince yazılarda büyük bir estetik kusur doğmasına sebep olur. Bu sebeple uzun metinlerin ince hatla yazılmasında ağzı kolay aşınmayan bir kaleme ihtiyaç duyulmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'dan Hicaz'a giden hattatlar, Endonezya'daki Cava adasından hacca gelenlerin elinde cava kalemini görüp benimsemişlerdir. Bunlar, yerde dallanan palmye tipi bir ağacın lifleri arasından sarmalı olarak çıktıktan sonra sertleşip düzgünleşen abanoz gibi siyahımsı, içi dolu, ince çubuklardır. İnceliği dolayısıyla yazarken tutmak zorlaştığından ucu açıldıktan sonra başka bir kamış kalemin boşluğuna yerleştirilip elde rahat tutulacak kadar kalınlaşması sağlanır. Sertliği sebebiyle kullanılması ve açılması güç olan cava kalemini ilk defa Çömez Mustafa Vâsıf ve öğrencisi Kazasker Mustafa İzzet efendiler nesih

hattı ile yazdıkları eserlerde deneyip beğendikten sonra diğer hattatlarca da bu kalem benimsenmiştir.

Yazının kalınlığı arttıkça kalemin ağzını da ona göre açabilmek için kargı kalemi denilen ney kalınlığındaki kamışlardan veya bambu kamışlarından faydalanılır. Ancak celi yazmaya bunların da yetmediği olur. O takdirde istenilen büyüklükte tahattan yapılan celi kalemi kullanılır. Ağaç veya tahta kalem adı da verilen bu cinsin ağız kısmı oyularak iki ucu çıkıntılı bırakılmak suretiyle, celi yazıyı çizgi şeklinde yazan çeşidi yapılmıştır. İnsan eli çok büyük celi yazıları yazabilecek kalemi kullanmaktan âciz kaldığında ise böyle yazılar satranç (kareleme) usulüyle küçükten büyütülerek hazırlanmıştır.

Yeni açılacak kalemin boğum yeri bir parmak altından kalemtırış ile kesilip çıkartılır. Bu yapılmazsa kalem şakki düz olmaz, eğri gidebilir. Daha sonra kalem sol elin içine yatırılıp orta boşluğu ve cıdarı badem biçiminde görünene kadar yukarıdan aşağıya meyilli olarak kesilir. Altaki sivrilik yontulup inceltilir. Dil gibi uzadı için kalem dili denilen bu yassı kısmın iki kenarı istenilen kalem ağzı genişliğine göre alınır. İki taraftan aynı miktarda alınmazsa görünüşü dengesiz olur. Kalemin dışını kaplayan sırçalı kısım mürekkep tutmayacağı için sadece ağız kısmından bir parça kalemtırış yardımıyla giderilerek bu sağlanır. Kalemin dil ve ağız kısımları aynı hizada bırakıldığı gibi ağız kısmı daha genişçe yontulursa çakşırılı kalem denilen bir cins ortaya çıkar. Kalemin dili uzunsa süratli yazmaya yardımcı olur, kısa bırakılırsa ağır yazılır.

Yontma işlemi bittikten sonra kalemin ağız kısmının elde veya makta üstünde kamış boyuna paralel olarak birkaç santimetre uzunluğunda düz bir hat

halinde çatlatılarak iki yakaya ayrılması- na şakkı kalem denir. Küçük bir depo vazifesi gören bu çatlağa mürekkep dolarak yazarken aşağıya doğru devamlı akar. Şakke edilen kalem ağzının yazandan tarafa kalan yakasına ünsî, diğerine de vahşî adı verilir. Kalem şakke edilirken vahşî taraf biraz daha geniş bırakılır. Kalem ağzının kesilip düzeltilmesi (katt-ı kalem) işlemi de makta üzerindeki kamışın kalem yuvası (yatağı) denilen yive tesbit edilmesiyle yapılır. Vahşî tarafın uzun, ünsî tarafın kısa kalacak şekilde eğri olarak kattedilmesi sırasında duyulan çırtırtı ile kesim tamamlanmış olur. Yeni kattedilmiş kalemler yazılar çok keskin yazılır, kullandıkça ağzı bozulacağı için harfler pürüzlü olarak çıkmaya başlar. Düz kattedilen kalemler yazılan yazılar metanetli olur, çok eğri makta vurulmuş kalemin yazıları zayıf fakat halâvetlidir. İkisinin ortası hepsinden iyisidir. Hat sanatında eğri kattedilmiş kalemler yazmanın Yâkût el-Mûsta'sımı ile başladığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Kalemin ağzı eğri kesilmekle elde tabii duruş şekli olan yazandan tarafa yatık olması da sağlanır. Ta'lik kalemi sülûse nazaran daha az eğri ağızlıdır. Nesih kalemi ondan da az, rik'a kalemi ise düze yakın eğriliktir.

Kalemi ağzındaki eğrilik kâğıda tamamıyla intibak edecek (buna kalemin secdesi denir) şekilde tutup yukarıdan aşağıya dik olarak hareket ettirmekle harflerin ince, sağdan sola yürütmekle de kalın kısımları yazılır. Sülûs ve nesih harf şekilleri kalem kâğıttan kalkmadan tutuş istikametine göre çıkarılır. Ancak ta'likteki harf incelikleri kalemin ağız kısmı kâğıda yarı yarıya değiştirilerek yapılır. Harflerin ölçüleri nokta ile tesbit edildiği, bu da kalemin ağız genişliğine bağlı olduğu için kalem hat sanatında estetiği sağlayan en önemli unsurdur.

Hattat kalemi elinde fazla sıkmadan tutar. Yazma işi bitince kalemin ağzı sol elin şahadet parmağına sürülerek veya yalanarak temizlenir. Aksi takdirde içindeki zamk dolayısıyla mürekkep kurur ve akıntıya mani olur. Bu durumda kalemin ağzı başparmak üzerine bastırılıp çatlatılarak donmuş mürekkep temizlenir.

Kalemler divit veya kubur adı verilen hokkalı mahfazalarda veya kalemdan (kalemlik) denilen sade veya sanatlı kutular içinde saklanır. Kalemdanın boyu ekseriya 30-40 cm. olduğundan boğumu en uzun kamış kalemler bile içine rahatlıkla

Murassa' kalemdan (TSM, Envanter nr. 2/22)

siğabilir. Yüksekliği 10 cm., genişliği de 15 cm. civarındadır. Ayrıca sol tarafında ahşaba gömülü olarak bir veya iki hokka yeri bulunur. Birkaç santimetre derinliği bulunan üst kat bir tutmaçla çekilip kaldırıldığında kalemdanının zemin katı meydana çıkar. Her iki kademe de kalem ve diğer yazı aletlerini muhafaza için kullanılır. Hatta tomar haline getirilmiş âharlı kâğıtlar bile burada saklanabilir. Kalemdan dikdörtgen prizma biçiminde olup kapaklıdır. Kapaklar bazılarında düz ve keskin çizgilidir, muhaddeb (dışbükey) olanlarına sandık biçimi kalemdan denilir. Kalemdanının fildişi, sedef ve bağa ile imal edilenlerine de rastlanılmakla beraber çoğunluğu ahşaptır. Altın ve cazip renkler kullanılarak bunlara işlenen desenlerin üzerine rugan (lâk) tabakası çekildiği için ruganî veya edirnekârî diye anılırlar. Silindirik biçimli oluşundan dolayı kubûr denilen kalem mahfazaları dibine doğrudan yahut döndürülerek yerleştirilen hokka, kalemlik kapağı üstüne bazan konulan rıhdan ile kişinin yanında taşıyabileceği, 25-45 cm. arasında boyu ve 5-6 cm. çapı olan çok yönlü bir yazma vasıtasıdır. Ruganî ve fildişi oyma sanatlı kubur ve kalemdan örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kullanılmaktan dolayı küçülüp de istifade edilemeyecek hale gelen kalemin herhangi bir yere atılmaması, ayak altı olmayan bir yerde toprağa gömülmesi bir gelenektir. Her kalem açılışında çıkan ve eskilerin "bûrâde-i kalem" dedikleri yongalar da biriktirilip aynı şekilde gömülürdü. Ayrıca hayatları boyunca açtıkları kalemlerin yongalarını saklayarak öldüklerinde gasil suyunun bunlarla ısıtılması- nı vasiyet eden birçok hattat vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 109, 110; Âlî, *Menâkıb-ı Hünervârân*, s. 11; Gülzâr-ı Savâb, s. 101, 102; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 607, 609; *Rehber-i Sıbyan*, İstanbul 1297; Necib Âsım, *Kitab*, İstanbul 1311, s. 82-89; Yazır, *Kalem Güzeli*, II, 164-172; A. Grohmann, *Arabische Palaographie*, Köln 1967, I, 117; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1998, s. 37-40; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 281-285; Nuray Yıldız, *Eskiçağ'da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000, s. 185-193; H. Blanck, *Antikçağ'da Kitap* (trc. Zehra Aksu Yılmaz), Ankara 2000, s. 74-82; M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatı*, Berlin 2001, s. 7-10; a.m.f., "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, sy. 3, İstanbul 1967, s. 161-176; sy. 4 (1967), s. 255-266; Cl. Huart, "Kalem", *İA*, VI, 127.

M. UĞUR DERMAN

KALEM SÛRESİ

(سورة القلم)

Kur'an-ı Kerim'in
altmış sekizinci sûresi.

Mekke döneminin başlarında nâzil olan sûrelerdendir. Adını ilk âyetteki "kalem" kelimesinden alır. "Nûn" ve "Nûn ve'l-kalem" olarak da adlandırılır. Elli iki âyet olup fâsılası م ve ن harfleridir. Nüzûl sırası bakımından başında hurûf-ı mukattaanın geçtiği sûrelerin ilkidir. Sûrenin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda Mekke döneminde Hz. Peygamber'e karşı baskıların şiddetlendiği sırada nâzil olduğu anlaşılır.

Kalem sûresini üç bölümde ele almak mümkündür. Birinci bölümde (âyet 1-7) ilk olarak kaleme ve yazıya yemin edilir. Sûrenin başındaki nûn hurûf-ı mukattaadan biridir. Bu harfin "hokka, mürekkep, balık" gibi anlamlara geldiği ve rahmân isminin son harfi, dolayısıyla bir ismin rumuzu olduğu ifade edilmekle birlikte (Fahreddin er-Râzî, XXX, 77) sûre başındaki diğer harfler gibi o da müteşâbihdir. Öte yandan kaleme ve yazıya yemin edilmesi Kur'an'ın okuma yazmaya verdiği öneme işaret eder. Bu bölümde inkârcılar tarafından Hz. Peygamber'e yöneltilen iftiralara cevap verilerek onu aşağılamak ve gözden düşürmek isteyenlerin iddiasının aksine Resûlullah'ın mecnun olmadığı ve yüksek bir ahlâka sahip bulunduğu vurgulanır; kimin çarpılmış, akıldan yoksun kalmış olduğunu yakında herkesin göreceği belirtilir.

Sûrenin ikinci bölümünde (âyet 8-47) başkalarını çekiştirme, insanlar arasında söz götürüp getirme, iyiliğin amansız düşmanı olma, saldırganlık ve kabalık gibi ahlâkî zaafırlara dikkat çekilir (âyet 8-16). Bu âyetlerin, Hz. Peygamber'e düşmanlığı ile tanınan Velîd b. Mugire ve Ahnes b. Şerîk gibi Kureys kabilesinin ileri gelenleri hakkında nâzil olduğu nakledilmektedir (Süyûtî, s. 204). İnsanların onur ve şahsiyetini hedef alan, dolayısıyla ferdi ve içtimai ahlâkı zedeleyen bu davranışların zikredilmesiyle bir taraftan adı geçen kişilerin karakterleri yerilirken diğer taraftan müminlerin bu niteliklerden uzak durmaları konusunda uyarıldıkları anlaşılmaktadır. Bu bölümde ayrıca, kendilerine verilen nimetlere karşı nankörlükleri yüzünden bu nimetlerden mahrum bırakılan kişilerle ilgili bir kıssaya yer verilerek (âyet 17-32) nimetle şımarmanın, iyiliğe engel olmanın ve başkalarının

haklarına tecavüz etmenin sonucu anlatılır, mal ve evlâdın aslında bir imtihan vesilesi olduğu vurgulanır. Bu âyetlerde insanların sadece yoklukla değil nimetle sınanmalarının da ilâhî bir kanun olduğuna işaret edilmektedir. Daha sonra inkârcılara ardarda yöneltilen çarpıcı sorularla (âyet 35-47) onların üstünlük iddiaları reddedilir ve inançlarının hiçbir temelini olmadığı belirtilir. Âhirette kendilerini bekleyen korkunç son hatırlatılarak kıyamet sahnelerinden biri etkileyici bir üslûpla tasvir edilir.

Üçüncü bölümde (âyet 48-52) nüzûl sırasına göre ilk defa bir peygamber kıssasına yer verilerek Hz. Yûnus'un yaşadığı tecrübe aktarılır. Resûlullah'ın mâruz kaldığı sıkıntılara karşı sabretmesi istenir; bu şekilde hem kendisi hem de ona inananlar teselli edilir. Burada, kâfirlerin Kur'an'ı işittikleri zaman Hz. Peygamber'i neredeyse gözleriyle devireceklerini ifade eden 51. âyetin Kureys'ten bir grubun Resûlullah'a bakıp, "Ne onun gibisini ne de getirdiği delillerin benzerini gördük" demek suretiyle ona nazar değdirmek istemeleri üzerine nâzil olduğu nakledilmektedir (Vâhidî, s. 249). Nitekim Hasan-ı Basrî nazara karşı bu âyetin okunmasını tavsiye etmiştir (Zemahşerî, IV, 148; Fahreddin er-Râzî, XXX, 100). Sûre Kur'an'ın insanlar için bir uyarı olduğunu ifade eden âyetle sona erer.

Kalem sûresinin ilk âyetleri

